

مقاله‌ی کوتاه

مجله‌ی شعرپژوهی (بوستان ادب) دانشگاه شیراز، مقاله‌ی کوتاه
سال پانزدهم، شماره‌ی چهارم، زمستان ۱۴۰۲، پیاپی ۵۸، صص ۱۶۳-
[DOI: 10.22099/JBA.2023.48131.4436](https://doi.org/10.22099/JBA.2023.48131.4436)

آیین پرستی یا پایین پرستی؟ تصحیح و شرح بیتی از امیر خسرو دهلوی

محمدهادی خالق‌زاده*

چکیده

در منظومه‌ی شیرین و خسرو امیر خسرو دهلوی (تولد: ۶۵۱ق، وفات: ۷۲۵ق) که به تقلید از خسرو و شیرین نظامی سروده شده، بیتی به قرار زیر آمده:
که باشم من به خدمت زبردستی کنیزان تو را آیین پرستی
این بیت در شیرین و خسرو به تصحیح غضنفر علی‌یف و نیز در خمسه‌ی امیر خسرو دهلوی به قرار مذکور است؛ یعنی در بیت، ترکیب «آیین پرستی» قید شده است. در پژوهش حاضر که به صورت میدانی و کتابخانه‌ای انجام شده، پژوهشگر با این پرسش روبه‌رو شد که آیا تصحیفی در ترکیب بالا انجام شده است یا خیر؟ چون کلمات کلیدی بیت مانند «خدمت»، «زبردستی» و «کنیز» نسبت معنایی دقیقی با «آیین پرستی» ندارد. از سوی دیگر در سه دستنویس خمسه‌ی امیر خسرو در کتابخانه‌ی مجلس شورای اسلامی به جای آیین پرستی، پایین پرستی آمده که این جستار در پی آن است که با ذکر نمونه‌های

* دانشیار زبان و ادبیات فارسی واحد یاسوج، دانشگاه آزاد اسلامی، یاسوج، ایران asatirpars@gmail.com

تاریخ پذیرش مقاله: ۲۰/۶/۲۰۲۴

تاریخ دریافت مقاله: ۲۹/۵/۲۰۲۴

دیگر از نظامی گنجوی که مورد توجه خاص و تقلید امیر خسرو بوده اثبات کند «پایین-پرستی» ترکیب اصح است که امیر خسرو آن را از نظامی به امانت گرفته؛ ولی به دلیل رواج اندک این ترکیب در ادبیات فارسی و نزدیکی نوشتاری آیین و پایین در نسخ خطی، توسط نسخه‌نویسان دچار تصحیف یا تحریف شده است.

واژه‌های کلیدی: آیین‌پرستی، امیر خسرو دهلوی، پایین‌پرستی، تصحیح، تصحیف، نظامی.

۱. مقدمه

تصحیف و تحریف مقوله‌ای جدایی‌ناپذیر از بحث نسخ خطی و تصحیح متون است. «شبهات و ماندگی در حروف خط و نیز نقص خط از عواملی است که به نوعی از تصرف ناآگاهانه‌ی کاتبان دامن زده است که اهل فن از آن به عنوان تصحیف و تحریف تعبیر می‌کنند. تصحیف عبارت است از تغییر دادن کلمه با کاستن و افزودن نقطه‌های آن و تحریف تبدیل کردن کلمه است با تغییر دادن حرفی از حرف‌های آن. وجود و وفور تصحیفات و تحریفات که در زبان فارسی و دیگر زبان‌ها که در تمدن اسلامی از خط اسلامی و الفبای معمول آن استفاده کرده‌اند، دیده می‌شود به دلیل نقص‌هایی است در خط فارسی که گریبان‌گیر کاتبان گذشته بوده است» (مایل هروی، ۱۳۷۹: ۲۴۵). در هر صورت در مثنوی شیرین و خسرو امیر خسرو دهلوی که به تقلید از خسرو و شیرین نظامی سروده، بیتی به قرار زیر است:

که باشم من به خدمت زبردستی کنیزان تو را آیین‌پرستی
(دهلوی، ۱۹۶۱: ۱۱۵)

این نکته در بخش ۱۵ از داستان شیرین و خسرو آمده که شیرین به خسرو چنین

پاسخ می‌دهد:

شکر پاسخ ز شکر بند بگشاد به پاسخ لعل شکرخند بگشاد
که بخت آن روز ما را داد پایه که اقبال تو بر ما کرد سایه

که باشم من به خدمت زیردستی کنیزان تو را آیین پرستی
(همان)

این منظومه تاکنون دوبار تصحیح و چاپ شده است: نخست در سال ۱۹۶۱ میلادی غضنفر علی‌یف آن را تصحیح کرده و در انستیتو ملل آسیای شهر مسکو منتشر شده که مصحح متن، ترکیب «آیین پرستی» را در متن جای داده و برای این بیت هیچ اختلاف نسخه‌ای ارائه نکرده است (رک. همان) و دوم در خمسه‌ی امیر خسرو دهلوی نیز که در سال ۱۳۶۲ شمسی با تصحیح امیراحمد اشرفی منتشر شده، ترکیب «آیین پرستی» قید شده است (رک. دهلوی، ۱۳۶۲: ۲۹۴).

پژوهشگر در این جستار در پی آن است که با ذکر نمونه‌های دیگری از نظامی گنجوی و نسخ خطی موجود اثبات کند که «پایین پرستی» تحریف شده و به شکل «آیین پرستی» درآمده؛ درحالی که ترکیب اصح «پایین پرستی» بوده؛ ولی به دلیل رواج اندک این ترکیب در ادبیات فارسی توسط نسخه‌نویس‌ها دچار تصحیف یا تحریف شده است.

۱.۱. پیشینه‌ی تحقیق

نخستین بار در سال ۱۹۶۱ میلادی غضنفر علی‌یف در مسکو انستیتو ملل آسیا یا خاورشناسی شوروی، شیرین و خسرو امیرخسرو دهلوی را تصحیح کرده و دومین بار امیراحمد اشرفی خمسه‌ی امیرخسرو را تصحیح نموده که انتشارات شقایق آن را در سال ۱۳۶۲ منتشر کرده است. از آنجاکه برای اثبات ترکیب اصح به تصحیح‌های مختلف خمسه‌ی نظامی نیز مراجعه شده باید گفت خمسه‌ی نظامی نخستین بار به تصحیح حسن وحید دستگردی چاپ شده که نشر قطره همان اثر را با اصلاحاتی در سال ۱۳۷۶ به کوشش سعید حمیدیان منتشر کرده است. بهروز ثروتیان در سال ۱۳۶۸ تصحیح دیگری از خمسه‌ی نظامی انجام داده که نشر توس آن را منتشر کرده و تصحیح اخیر را در سال ۱۳۸۰ برات زنجانی به‌همّت انتشارات دانشگاه تهران به زینت چاپ آراسته است.

۲. بحث و بررسی

۲.۱. آیین پرستی یا پایین پرستی

برای آنکه ببینیم در بیت مذکور از امیرخسرو دهلوی «آیین پرستی» درست است یا «پایین پرستی» دو راهکار وجود دارد: ابتدا مراجعه به نسخ معتبر و دوم تحلیل و تناسب معنایی این ترکیب‌ها با واژه‌های موجود در بیت. «آیین» در لغت‌نامه‌ها به معنای «رسم، روش، ادب، معمول، متداول... اندازه، حد، قاعده، قانون... شرع، شریعت، کیش» (معین، ۱۳۷۱: ذیل آیین) آمده است و آیین پرست «آنکه طرفدار آیین و رسم است» (همان: ذیل آیین پرست)؛ اما اینکه برای نخستین بار این ترکیب در برهان قاطع «کنایه از خدمت کردن با نهایت فروتنی» آمده (خلف تبریزی، ۱۳۷۶: ذیل آیین پرستی) جای شگفتی دارد. احتمال نویسنده‌ی این سطور آن است که محمدحسین بن خلف تبریزی که برهان قاطع را در قرن یازده نگاشته، بر اساس برداشت از ابیاتی نظیر آنچه در این مقاله ذکر شده چنین ترکیبی را کنایه از خدمت دانسته است؛ درحالی که از ترکیب آیین پرست، «طرفدار آیین و رسم» برداشت می‌شود و در هر کنایه‌ای باید گوینده به شکلی آن را به کار برد که ذهن شنونده از معنی نزدیک به معنی دور منتقل شود. حال چگونه است که ذهن شنونده‌ای می‌تواند از «طرفدار آیین و رسم» به «خدمت کردن» برسد، جای سؤال دارد. این ابهام بحثی است که در این مقاله مورد تأمل قرار می‌گیرد.

«پایین پرست» ترکیب نادری است که تنها در آثار نظامی که خداوندگار ترکیبات تازه است، دیده می‌شود و به معنی اطاعت و بندگی و خدمتکاری است (رک. همان، ۱۳۷۶: ذیل واژه؛ رامپوری، ۱۳۸۸: ذیل واژه؛ نفیسی، ۱۳۵۵: ذیل واژه) و پایین پرست به معنای مطیع، بنده و خدمتکار (رک. دهخدا، ۱۳۷۷: ذیل واژه؛ ثروت، ۱۳۷۹: ذیل واژه) و مقابل بالاپرست است، همگان دانند که پرستش به معنای خدمتکاری و پرستاری یعنی همان فرمان برداری است (رک. انوری، ۱۳۸۱: ذیل پرستیدن؛ خلف تبریزی، ۱۳۷۶: ذیل پرستش) و در ادبیات فارسی بدین معنا شواهد بسیار وجود دارد، چنان که فردوسی می‌گوید:

یکی باره‌ی تیزرو برنشست میان را ز بهر پرستش بیست
(فردوسی، ۱۳۷۹، ج ۴: ۱۲۹)

پایین از «پا» گرفته شده که پا در ایران باستان pād، اوستا pādha، هندی باستان pāda، پهلوی pāda (رک. خلف تبریزی، ۱۳۷۶: ذیل پا، زیرنویس یک) و پاییدن نیز از pā به علاوه‌ی «ییدن» جمعاً به معنی «مواظبت کردن» از همین ریشه است (رک. همان: ذیل پاییدن)؛ اما پایین‌پرستی در اشعار فارسی رواج زیادی ندارد. امیرخسرو در مثنوی دیگری به نام *دول‌رانی* و *خضرخان* که شرح عشق خضرخان فرزند سلطان علاءالدین محمد خلجی به دیولدی دختر رای گرن حاکم گجرات است، بیتی دیگر دارد که در آن ترکیب «پایین‌پرست» دیده می‌شود:

چو هستندت همه پایین‌پرستان زبردستی مکن بر زبردستان
(دهلوی، ۹۷۲ق، برگ ۱۴۸)

در *شرفنامه‌ی نظامی* هم بیتی آمده که حسن وحید دستگردی در تصحیح *شرفنامه* «آیین‌پرستی» را در متن قرار داده است:

به درگاه خسرو خرامش کنیم به آیین‌پرستیش رامش کنیم
(نظامی، ۱۳۷۸ب: ۲۵۰)

در نسخه‌ی خطی کتابخانه‌ی ملی پاریس (۷۶۳ق)، در دستنویس کتابخانه‌ی ملی پاریس (۷۶۷ق)، نسخه‌ی کتابخانه‌ی دولتی دانشگاه لنینگراد (۷۹۷ق)، نسخه‌ی دانشگاه ارمیتاژ (۸۳۵ق) و نسخه‌ی انستیتو فرهنگستان آذربایجان شوروی، ترکیب «آیین‌پرستی» آمده است. همچنین در متن انتقادی چاپ آکادمی علوم اتحاد شوروی که هوشنگ رهنما بازبینی کرده، «آیین‌پرست» قید شده (رک. نظامی، ۱۳۸۷: ۸۶۳) و نیز در متن *خمسه‌ی نظامی* که بر اساس نسخه‌ی سعدلو (قرن هشتم هجری) و مقابله با نسخه‌ی آکادمی شوروی و به تصحیح سامیه بصیرمژده‌ی منتشر شده «آیین‌پرست» آمده (رک. همان، ۱۳۸۳: ۸۱۸)؛ ولی بهروز ثروتیان در تصحیح *شرفنامه* «پایین‌پرستی» را در متن جای داده که اصح

به نظر می‌رسد (رک. همان، ۱۳۶۸: ۲۶۳) و در شرح آن مصراع آورده است: «رامش کردن به پایین پرستی کسی [یعنی] جشن گرفتن و شادی کردن به بندگی و پرستاری او» (همان: ۶۹۷) برات زنجانی هم در تصحیح *سرفنامه* «پایین پرستی» را درست دانسته و در حاشیه متذکر شده است که در نسخه‌ی مورخ ۷۸۸ کتابخانه‌ی دانشگاه تهران (به شماره‌ی ۶۱۳۱)، نسخه‌ی مورخ ۸۱۶ کتابخانه‌ی دانشگاه تهران (۲۳۰ج) و نسخه‌ی مورخ ۹۲۱ کتابخانه‌ی دانشگاه تهران (۲۴۴ج) «پایین پرست» آمده است (رک. همان، ۱۳۸۰: ۱۱۹) بنابراین اصح بیت نظامی که تناسب معنایی بیشتری دارد و بهروز ثروتیان و برات زنجانی آن را ذکر کرده‌اند، چنین است:

به درگاه خسرو خرامش کنیم به پایین پرستیش رامش کنیم
(نظامی، ۱۳۷۸ب: ۲۵۰)

همچنین وحید دستگردی و بهروز ثروتیان در بیتی دیگر از *سرفنامه‌ی* نظامی «پایین پرست» را بر «آیین پرست» با توجه به نسخ معتبر ترجیح داده و آورده‌اند:
عروسانه بر کرسی زر نشست شهنشاه را گشت پایین پرست
(همان: ۲۸۹؛ همان، ۱۳۶۸: ۳۰۳)

درحالی‌که این بیت در نسخه‌ی خطی کتابخانه‌ی دولتی دانشگاه لنینگراد (۷۹۷ق)، نسخه‌ی دانشگاه ارمنی‌ناژ (۸۳۵ق) و نسخه‌ی انستیتو فرهنگستان آذربایجان شوروی «آیین پرست» آمده است؛ اما در متن انتقادی چاپ مسکو «پایین پرست» قید شده (رک. همان، ۱۳۸۷: ۸۸۶) و در متن *خمسه‌ی* نظامی که بر اساس نسخه‌ی سعدلو منتشر شده نیز «پایین پرست» در متن جای گرفته است (رک. همان، ۱۳۸۳: ۸۳۹) که می‌توان نتیجه گرفت که در بیت بالا از نظامی گنجوی هم «پایین پرست» با توجه به تناسب‌هایی مثل «کرسی» و «شهنشاه»، صحیح‌تر به نظر می‌آید.

این ترکیب یعنی «پایین پرست» در چند بیت دیگر در *اقبال‌نامه* یا *خردنامه‌ی* نظامی به تصحیح وحید دستگردی نیز به همین معنی ذکر شده است:

چو تو خدمت پای و نیروی دست حوالت کنی سوی پایین پرست

چو پایین‌پرستت نماند به جای نه آنگه بمانی تو بی‌دست و پای؟
(همان، ۱۳۷۸ الف: ۱۶۱)

یا:

ز دیگر کنیزانِ پایین‌پرست جز او کس نشد محرمِ آبدست
(همان: ۶۲)

۲.۲. نظامی خداوندگارِ ترکیباتِ تازه

واژه‌های بسیط به‌تنهایی گویای همه‌ی مقاصد شاعر نیستند. «شاعر برای بیان وضعیت‌های گوناگون نیازمند «ترکیبات واژگانی» هم هست؛ بنابراین حوزه‌ی خلاقیت شاعر در ساحت زبان، ایجاد ترکیبات تازه است با استفاده از واژگان بسیط از پیش موجود.» (قاسمی‌پور، ۱۳۹۰: ۱۱۸). آری برخی ترکیبات در پنج‌گنج نظامی وجود دارد که شخص نظامی آن سکه‌ها را ضرب کرده که می‌توان گفت هنر مسلط او در ساحت زبان و بلاغت روایت همین است. با توجه به این هنر نظامی در همین خصوص سخن سارتر (Jean-Paul Sartre) یادکردنی است: «شاعران از جمله کسانی‌اند که تن به استعمال زبان نمی‌دهند؛ یعنی نمی‌خواهند آن را چون وسیله به کار برند. [شاعر] از کلمات استفاده نمی‌کند؛ بلکه می‌توانم بگویم که به آن‌ها استفاده می‌رساند» (سارتر، ۱۳۶۳: ۱۶؛ نقل از: قاسمی‌پور، ۱۳۹۰: ۱۱۸) شاعری مثل نظامی از کنار هم نهادن «پایین» و «پرست» صفت فاعلی مرکبِ مرخمی می‌سازد تا آشنای دایمی زبانی و «طرز غریبی» بیافریند. در ادبیات درباری و شاهانه، پایین به معنی جایی نزدیک به درِ ورودی یا فرودست مجلس (رک. انوری، ۱۳۸۱: ذیل پایین) نیز هست که با این تعبیر پایین‌پرست، یعنی فردی که در فرودست خدمت بالادستی می‌نماید یا پایین به معنی زیر همان فاعلی است که خود را ناچیز می‌شمارد و از بزرگ و سروری مراقبت و پرستش می‌کند که در این بیت نظامی نیز «کنیز» و «پایین‌پرست» مانند بیت مورد بحث از امیرخسرو دهلوی در یک بیت جای گرفته‌اند و از آنجاکه امیرخسرو یکی از مقلدان نظامی در صورت و معنی است، تردیدی نمی‌ماند که ترکیب پایین‌پرست

را از نظامی گرفته و در بیتی که «کنیز» و «خدمت» و «زیردستی» است، پایین‌پرست را به معنای خدمتکار به کار برده است.

از سوی دیگر در هر سه دستنویسِ خمسه‌ی امیرخسرو در کتابخانه‌ی مجلس شورای اسلامی که تصاویر آن به پیوست ارائه می‌شود؛ یعنی نسخه‌ی شماره‌ی ۷۸۵۱۳ (دهلوی، نسخه‌ی ۷۸۵۱۳: برگ ۱۰۳؛ رک. تصویر شماره‌ی ۱) و نسخه‌ی خطی شماره‌ی ۲۱۲۲۸۸ (همان، نسخه‌ی ۲۱۲۲۸۸: برگ ۸۰؛ رک. تصویر شماره‌ی ۲) و دستنویسِ آن منظومه به شماره‌ی ۳۵۵۳۵ (همان، نسخه‌ی ۳۵۵۳۵: برگ ۶۰؛ رک. تصویر شماره‌ی ۳) به جای «آیین‌پرستی»، «پایین‌پرستی» آمده است، دوم آنکه در بیتی دیگر از امیرخسرو در مثنوی *دوکل‌رانی و خضرخان* نیز ترکیب پایین‌پرست در کنار زیردستی و زیردستی دیده می‌شود: *چو هستندت همه پایین‌پرستان* *زبردستی مکن بر زیردستان* (دهلوی، ۹۷۲ق، برگ ۱۴۸)

و این مطلب آن احتمال‌ها را نه تنها تقویت می‌کند؛ بلکه اثبات می‌کند که «پایین‌پرست» در بیت مورد بحث اصح است.

۳.۲. گزارش نهایی بیت

پژوهشگر بیت مذکور امیرخسرو را به هر دو صورت گزارش کرده تا علاوه بر ذکر روش‌های علمی و تحقیقی، انتخاب را به ذوقِ سلیم خواننده نیز بسپارد: اگر بیت با «آیین‌پرستی» معنا شود، به قرار زیر گزارش می‌شود: «که من در خدمتگزاری زیردست تو و طرفدار آیین تو هستم.» اگر با «پایین‌پرستی» معنا شود، چنین معنی می‌شود: «که من در خدمتگزاری، زیردستِ تو و مطیعِ تو هستم.»

۳. نتیجه گیری

در بیت مذکور ترکیب «پایین پرستی» صحیح ترست؛ چون اول پایین پرستی به معنای فرمان برداری و اطاعت هم در ترکیب دو کلمه‌ی «پایین» و «پرست» معنادارتر از «آیین پرست» است و هم با کلمات کلیدی این بیت مانند «خدمت»، «زبردستی» و «کنیز» نسبت معنایی دقیق تری دارد، دوم اینکه امیرخسرو در بیتی دیگر از مثنوی *دول رانی* و *خضرخان* نیز «پایین پرست» را در کنار «زبردستی» و «زبردستی» آورده و از آنجاکه امیرخسرو در صورت و معنی مقلد نظامی بوده، ترکیب پایین پرستی را از او به امانت گرفته و در منظومه‌ی خویش آورده است. سوم اینکه در سه دستنویس مذکور *خمسه‌ی* امیرخسرو در کتابخانه‌ی مجلس شورای اسلامی که تصاویر آن نیز آورده شد، «پایین-پرستی» آمده است. چهارم اینکه در ابیاتی از نظامی مانند «به درگاه خسرو خرامش کنیم / به پایین پرستیش رامش کنیم» در نسخ کهن و تصحیح معتبر مثل تصحیح برات زنجانی و بهروز ثروتیان «پایین پرست» آمده است. با این استدلال که برخی از ناسخان با توجه به نزدیکی نوشتاری «آیین و پایین» پایین را به دلیل کاربرد بیشتر، آیین خوانده‌اند؛ بنابراین اصح بیت امیرخسرو چنین است:

که باشم من به خدمت زبردستی کنیزان تو را پایین پرستی
با این همه دلایل باید اذعان کرد که بخشی از قاعده‌ی تصحیح متون به ذوق سلیم خواننده بازمی‌گردد که کدامین ترکیب را بیشتر بپسندد.

۴. تصاویر

	تصویر شماره‌ی ۱:
	تصویر شماره‌ی ۲:
	تصویر شماره‌ی ۳:

منابع

- انوری، حسن. (۱۳۸۱). فرهنگ سخن. هشت مجلد، ج ۲، تهران: سخن.
- ثروت، منصور. (۱۳۷۹). فرهنگ کنایات. تهران: سخن.
- خلف تبریزی، محمدحسین. (۱۳۷۶). برهان قاطع. به اهتمام محمد معین، تهران: امیرکبیر.
- دهخدا، علی‌اکبر. (۱۳۷۷). لغت‌نامه. زیر نظر محمد معین و سیدجعفر شهیدی، تهران: مؤسسه‌ی دهخدا.
- دهلوی، امیرخسرو. (۹۷۲ق). نسخه‌ی خطی ثمانیه‌ی امیرخسرو. تهران: کتابخانه‌ی کاخ گلستان، شماره‌ی ۳۴۲، تألیف ۷۱۵ق، تاریخ کتابت ۹۷۲ق.
- _____ (۱۹۶۱م) شیرین و خسرو. به تصحیح غضنفر علی‌یف، مسکو: ادبیات خاورانستیتو ملل آسیا.
- _____ (۱۳۶۲) خمسه. به تصحیح امیراحمد اشرفی، تهران: شقایق.
- _____ نسخه‌ی خطی خمسه. به شماره‌ی ۷۸۵۱۳، تهران: کتابخانه‌ی مجلس شورای اسلامی.
- _____ نسخه‌ی خطی خمسه. به شماره‌ی ۲۱۲۲۸۸، تهران: کتابخانه‌ی مجلس شورای اسلامی.
- _____ نسخه‌ی خطی خمسه. به شماره‌ی ۳۵۵۳۵، تهران: کتابخانه‌ی مجلس شورای اسلامی.
- رامپوری، غیاث‌الدین محمد. (۱۳۸۸). غیاث اللغات. به کوشش منصور ثروت، تهران: امیرکبیر.
- سارتر، ژان‌پل. (۱۳۶۳). ادبیات چیست. ترجمه‌ی ابوالحسن نجفی و مصطفی رحیمی، تهران: کتاب زمان.
- فردوسی، ابوالقاسم. (۱۳۷۹). شاهنامه. به تصحیح سعید حمیدیان، ج ۴، تهران: قطره.
- قاسمی‌پور، قدرت. (۱۳۹۰). «ترکیب‌سازی واژگانی در پنج گنج نظامی». متن‌شناسی/ادب فارسی، سال ۳، شماره‌ی ۲، پیاپی ۱۰، صص ۱۱۷-۱۳۶.

مقاله‌ی کوتاه: آیین پرستی یا پایین پرستی؟ تصحیح و ... / محمدهادی خالق زاده _____ ۱۷۳

مایل هروی، نجیب. (۱۳۷۹). تاریخ نسخه‌پردازی و تصحیح انتقادی نسخه‌های خطی.

تهران: کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی.

معین، محمد. (۱۳۷۱). فرهنگ فارسی. تهران: امیرکبیر.

نظامی گنجوی، الیاس بن یوسف. (۱۳۶۸). شرفنامه. به تصحیح بهروز ثروتیان، تهران: توس.

_____ (۱۳۷۸ الف) اقبالنامه یا خردنامه. به تصحیح حسن وحید

دستگردی، به کوشش سعید حمیدیان، تهران: توس.

_____ (۱۳۷۸ ب). شرفنامه. به تصحیح حسن وحید دستگردی،

به کوشش سعید حمیدیان، تهران: توس.

_____ (۱۳۸۰) شرفنامه. به تصحیح برات زنجانی، تهران: دانشگاه

تهران.

_____ (۱۳۸۳) حمسه. بر اساس نسخه‌ی سعدلو، به تصحیح

سامیه بصیر مزدهی، تهران: دوستان.

_____ (۱۳۸۷) حمسه. بر اساس چاپ مسکو، به ویراستاری

هوشنگ رهنما، تهران: هرمس.

نفیسی، علی‌اکبر. (۱۳۵۵). فرهنگ نفیسی. تهران: خیام.